

Reda Pabarčienė

Istorijos matmuo literatūroje, arba dar kartą „Pasigailėkite istorijos!“

Šią temą aktualizavo atnaujinta Švietimo ir mokslo ministerijos vidurinių mokyklų lietuvių kalbos ugdymo programa (projektas)¹ ir ją lydinčios diskusijos spaudoje, internetiniuose tinklalapiuose, akademinėse, mokytojų bendruomenėse. Vytautas Toleikis, kuris didžiausiu pastarojo dvidešimtmečio švietimo sistemos pralaimėjimu laiko tautinio identiteto praradimą, o jo priežastimi – *pasakojimo*, paremto istorija ir biografija, išnykimą, naująją programą vadina brandžia, nuoseklią, turinčia labai orų pasakojimą. „Kaip galima atsiminti Lietuvą, jeigu jaunojo žmogaus joks pasakojimas nekviečia įjungti savo vaizduotę, fantaziją, išgyventi jos istoriją kartu su teigiamais ir neigiamais ar prieštarais, tiesiog žmogiškais jos herojais? <...> Pabandykime įsivaizduoti tėvą, kuris savo vienturčiui sūnui ištiesai rodo savo vaikystės žaislus, nuotraukas, senus paltus, meilės laiškus, – bet nieko apie juos nepasakoja. Nepateikia savo paties istorijos, – atseit jo vaikas savaime turi domėtis.“ Programa (literatūros dalis), anot autoriaus, „siunčia žinią pasauliui: esame didi europietiška tauta, sugebėjusi antisanitarinėmis sąlygomis išlikti ir sukurti puikių, ne prastesnių už kaimynų tekstų“. Istorijos programa, kuri Lietuvos istoriją integruoja į pasaulio istoriją, priešingai, jį nuvylė. „Rodos, gražu: ugdomi ne kokie nors nusmurgę provincialai. Bet nuo tokių integracijų vėl dingsta nuoseklus pasakojimas, viskas fragmentizuojama.“² Mindaugas Kvietkauskas, vienas lietuvių kalbos programos kūrėjų, teigia, kad literatūros kurse išryškėjęs pasakojimas „padėtų žmogui suprasti tradiciją, kuriai jis priklauso“, „pateiktų prasmingą visumą“, „kanoną“, „kultūros sistemą“, o „ne dėlionę, ne fragmentų rinkinį, iš kurio būtų galima kažką pasirinkti“³.

Tačiau programa sulaukė kritiškų atsiliepimų (be abejo, buvo ir palankių, ir neutralių). Priekaištauta dėl ideologizavimo, orientacijos į per daug aukštus, abstrakčius, nutolusius nuo vaiko tikslus, siaurą konteksto sampratą, neafišiuotus reikalavimus (pavyzdžiui, išmanyti antiką, viduramžius, Bibliją, nors tie dalykai

¹ http://www.upc.smm.lt/veikme/turinys/failai/Lietuviu_kalbos_programa_2010-12-17doc .

² *Toleikis V.* Mokykloje reikalingi tik radikalūs pokyčiai, <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-12-01-vytautas-toleikis-mokykloje-reikalingi-tik-radikalus-pokyciai/53920> .

³ Mokykla privalo išlikti sveikai konservatyvi // *Dialogas*, 2010, gruodžio 31 d., Nr. 47.

iš programos išbraukti) ir kt.⁴ Mokytojus neramina didelis dėmesys senajai literatūrai, kurią jaunuoliams sunku skaityti, o pabrėžtas pilietinio, tautinio sąmoningumo ugdymas kai kam primena sovietmetį: „<...> turinys kitas, užtat forma ir tikslai tie patys. <...> bus pasakyta Didžioji Tiesa, mokinys ją iškals, per egzaminą mechaniškai atgamins ir už tokį įrodytą lojalumą Didžiajai Tiesai gaus pažymį. Mes, lituanistai, paprasčiausiai to nenorime. Norime ugdyti mąstančias asmenybes, lojalumas mums nėra vertybė“ (V. S., 2010-10-16 21:29:10); „Palikit vaikams literatūrą kaip gyvenimo – čia ir dabar – mokytoją, tegul jie išmoksta gyventi su knyga <...>. Tegul randa savo „tapatybę“ bent jau šeimoje, su tėte ir mama, su broliais, sesėm, savo kiemu ir savo miestu“ (Antras įspūdis, 2010-10-16 23:15:32).⁵ Šioms nuomonėms tarsi antrina Sigito Parulskio esė „Tapatybės testas“: „Tautiškas – kokia patogi banalybė mulkinti sąmoningumo trūkstantiems piliečiams. <...> Tapatybės smagumas pirmiausia turėtų būti džiaugsmas turėti galimybę būti savo šalyje, savo tautoje tiesiog žmogumi. <...> Politikams tokia idėja tiesiog neparanki. Jie sąmoningai ar nesąmoningai kuria įvairius projektus, raizgo keisčiausius terminus, konstruoja koncepcijas, nes sudėtingose terminologijose labai lengva nuskandinti paprastą tiesą.“⁶

Šio straipsnio autorė neįsivaizduoja literatūros dėstymo be istorijos ir pritaria minčiai, kad žmogus, nepažįstantis istorijos, yra vaikas. Bet iš tiesų ar viskas gerai su istorija atnaujintoje literatūros programoje? Kokią istoriją ji pateikia, kaip kuria „istorinį pasakojimą“ (p. 4) ir „prasmingą visumą“? Kaip kalbėti apie istoriją literatūroje ir literatūrą istorijoje, kad dar kartą, kaip Baliui Sruogai, netektų piktintis jos profanavimu?⁷ Šioki toki įtarumą kelia jau cituotų jos gynėjų straipsnių pavadinimuose suformuluoti diametraliai priešingi kvietimai mokyklai – ir radikalių pokyčių, ir konservatyvumo, nebent konservatyvumas ir būtų tas radikalusis pokytis...

Programos koncepciją simboliškai pavadinčiau *Europa namuose*. Ji parengta lituanocentriiniu principu, bet lietuvių literatūra matoma „organiškai susijusi su Europos literatūros raida“ (p. 14), „nagrinėjama kaip atvira pasauliui ir kartu autentiška, unikali“ (p. 4), siekiama, kad Lietuvoje gyvenantiems įvairių tautų atstovams ji „padėtų telktis į solidarią europinę Lietuvos bendruomenę“ (ten pat). Programoje aktyviai eksploatuojama sąvoka „Lietuvos literatūra“. Ji pradeda daugiakalbe Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštija, kuri kartu yra parankus Centrinės ir Rytų Europos, o tam tikra prasme ir visos Europos kultūrinių procesų atspindys. LDK kultūroje atsikartoja bendrosios kultūros kryptys, pagrindiniai įvykiai: Renesansas, reformacija, katalikiškoji reforma, universiteto įsteigimas, knygų leidyba ir t. t., ryškėja orientacija į antiką, tautinės idėjos kristalizavimasis, matyti net Europą skaldančios takoskyros: šiaurė–pietūs, rytai–vakarai. Programos atkarpoje „Renesansas ir reformacija Europoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ siūlomi tokie kūrinių nagrinėjimo aspektai, kurie tiktų daugeliui Renesanso literatūrų, leistų

⁴ Kalbos apie laisvę riktis skamba kaip pasityčiojimas // Dialogas, 2010, gruodžio 10 d., Nr. 44.

⁵ http://www.upc.smm.lt/veikme/turinys/komentuok.php?p=lietuviu_kalbos_vidurinio_ugdy-mo_bendrosios_programos_projektas .

⁶ Parulskis S. Tapatybės testas, <http://www.lrytas.lt/search-rez.asp> (2010. 12. 09).

⁷ Turimas omenyje Balio Sruogos straipsnis „Pasigailėkite istorijos!“ (1938).

pavieniuose reiškiniuose išvelgti visumą („asmens ir gyvenimo vertės iškėlimas“; „laisvės, tėvynės meilės ir tiesos vertybės“; „gyvenimo pilnatvė ir dramatiškumas“; „pasaulio įvairovės atradimas“ etc., p. 22).

Šiandien LDK paveldas intensyviai studijuojamas, gausiai leidžiami senosios literatūros, istorijos tekstai. LDK kultūros santykis su dabarties lietuvių kultūra galėtų būti palygintas su antikos reikšme italų Renesansui: kas Francesco Petrarcai buvo senosios Romos didybė, tas lietuviams – jų viduramžių praeitis, kuri tebesitęsia dvasioje, nors tiesiogiai ir negali būti prikelta. Senoji Lietuva dvelkia ne tik griuvusių romantika, ji savitai atsikartoja ir nūdienos dilemose, primena XX amžiaus okupacijas, susiformavusias kultūrų kryžkeles, paribius, nutautėjimą. LDK svarbos akcentavimas, atrodytų, pagrįstas antiglobalistiniu siekiu pabrėžti savosios kultūros vertę, bet lygiai tiek pat galėtų būti inspiruotas to paties globalizmo, jo vietinės istorinės – viduramžių imperijos – atmainos, skatinantis ieškoti bendrumų su artimesniais ir tolimesniais kaimynais.

Atnaujinta programa toli pažengė diegdama šiuolaikinio pasaulio poreikius atitinkančią savosios kultūros sampratą, kurdama pagrindus etninei įvairovei atviram – pilietiniam – naratyvui. Ji yra drąsi, perspektyvi, bet nelengvai realizuojama, joje yra daug pažeidžiamų vietų. Pirmiausia tai, kad senoji literatūra leis atspindėti tam tikrus (ne visus) europinės kultūros procesus, tačiau joje nėra literatūros viršūnių. Nesunku įsivaizduoti, kad mokykloje didesnę laiko dalį užims konteksto aiškinimas, ir literatūra taps istorijos iliustracija, kad bus dėstoma ne literatūros istorija, o suliteratūrinta istorija. Turbūt dėl to programoje šalia literatūros atsirado žodis „kultūra“ („Literatūrinis (kultūrinis) ugdymas“), nors jų santykiai ir liko neapibrėžti – ar kultūra yra literatūros antrininkė, parankinė, palydovė? Tuomet ji lygiai taip pat turėtų būti minima muzikos, dailės programose arba iš viso niekur neminama.

Programoje nenužymėtos aiškesnės jungtys tarp LDK praeities ir dabarties, o šiuolaikinė politinė realybė jas veikiau paneigia nei patvirtina. Galima manyti, kad nepavyks prikelti LDK kultūros visumos, kad dar kartą ji bus redukuota iki tautinių dalių, jos kūrėjai dalijami ir nepasidalijami tarp lenkų, lietuvių, baltarusių. Istorikės Irenos Šutinienės teigimu, „LDK paveldas gali atlikti ir diferencijuojantį, ir integruojantį Lietuvos etnines grupes <...> vaidmenį“; „LDK istorijos „interpretacijų „kova“ vyksta tiek tarptautiniu lygmeniu, tiek Lietuvos valstybės viduje, konkuruojant lietuvių ir tautinių mažumų interpretacijoms bei pilietinę teritorinę arba etninę tautinės tapatybės dimensiją paremiančioms interpretacijoms“⁸. Kitas klausimas, ar orientuodamiesi į daugiatautę LDK nepamirštame Prūsų Lietuvos, lietuvių diasporos veiklos svetimoje valstybėje, kurią geriausiai reprezentuotų Liudviko Rėzos asmenybė?

LDK „projektas“ neturi tvirtesnės atramos XX amžiaus Lietuvos istorijoje (tam trukdė ekspansionistinė Lenkijos politika, Vilniaus krašto okupacija, Ukrainos ir Baltarusijos sovietizacija) ir tik pastaraisiais metais pradeda atgyti masinėje sąmo-

⁸ Šutinienė I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose / Lietuvos istorijos studijos, 2008, Nr. 21, p. 104.

nėje (žemaitukų žygis prie Juodosios jūros, Vyriausybės vadovo kelionė dviračiais po Baltarusijos istorines vietas). Istorikas Alvydas Nikžentaitis įsitikinęs, kad „Lietuvos kultūrinei atminčiai per paskutinius dešimtmečius būdinga santykinai dažna didžiojo naratyvo kaita“: po 1918 metų kiek daugiau nei dešimtmetį jo centre buvo tautinio atgimimo ir kovų už nepriklausomybę vaizdiniai, o per paskutinį Lietuvos Respublikos dešimtmetį tapo svarbi LDK istorija (lūžio taškas buvo Vytauto jubiliejaus metai); sovietinės Lietuvos kultūros atmintyje gyvavo tik atskiri LDK praeities fragmentai.⁹ LDK liko menkai aktualizuota ir XX amžiaus istorinės temos grožinėje literatūroje, kurioje pastebimas neatitikimas tarp formaliai minimos ir realiai aprėpiamos veiksmo erdvės. Joje neatskleista tautų ir kultūrų įvairovė, bendravimas su pietinių ir rytinių žemių gyventojais. Sovietmečiu rašytojams minėti istorinę valstybę atrodė pavojinga dėl aliuzijų su nepriklausoma Lietuva, o rašytojams daugiatautė LDK kėlė nepageidaujamų asociacijų su internacionalizmo politika, „broliškų tautų šeima“. Tad natūralu, kad šiandien mokytojai labiau pasigenda graikiškosios, o ne savosios „antikos“, bendraeuropinių, o ne vietinių mitų.

Esama skepsio ir dėl istorijai skiriamo uždavinio prisidėti prie identiteto formavimo (gal tai tinka ir literatūrai?). Irenos Vaišvilaitės nuomone, „laikas, kai istorija formavo tapatybę, praėjo ir nebegrįš. <...> Iš mokslo galime padaryti pramogą, bet iš mokslo tapatybę – ne“¹⁰.

Programoje minima nemažai „didžiosios“ Europos literatūros autorių (Williamas Shakespeare’as, Pedro Calderonas, Johannas Wolfgangas Goethe, George’as Gordonas Byronas, Williamas Wordsworthas, Charles’as Baudelaire’as, Paul-Marie Verlaine’as, Franzas Kafka, Hermannas Hesse, Raineris Maria Rilke, Filippo Tommaso Marinetti, Anna Achmatova, Oskaras Mandelštamas, Borisas Pasternakas, Konstantinas Kavafis, Albert’as Camus ir kt.), bet jų mokiniai skaityti neprivalo, išimtis tėra Shakespeare’o *Hamletas*, Goethe’o *Faustas*, Camus *Svetimas*. (Iš programos iškrinta net pirmas modernus romanas – Miguelio de Cervanteso *Don Kichotas*.) Tai, kad visuotinė literatūra atsiduria lietuvių literatūros kontekste, nepavojinga, o kad pateikiama fragmentiškai, – neišvengiama. Blogiau, kad neapibrėžiami lietuvių ir kitų Europos literatūrų santykiai, kad siekiant kurti „istorinį pasakojimą“ sujaukiama lietuvių ir visuotinės literatūros ryšių logika, prasilenkiama su literatūros istorija apskritai.

Pasirinkus struktūravimo principą pagal kultūrinės epochas ir meno kryptis, neatsižvelgiama į tai, kad lietuvių literatūros istorija didžia dalimi yra pasakojimas apie *vėlavimąsi* ir *stygių* (arba, atmetant centro dominavimo idėją, galima sakyti, kad lietuvių ir Vakarų Europos literatūrų procesai yra nevienalaikiai). Ankstyvaisiais periodais, ypač XVI amžiuje, Lietuvos ir Vakarų Europos kultūros plėtojasi sinchroniškai, Kristijonas Donelaitis teoriškai dar įsikomponuoja į Apšvietos kontekstą (nors *Metai* ir išleisti vėliau), o nuo XIX amžiaus vienalaikių reiškinių mažėja. Ties šia riba programoje keičiasi kūrinių įvedimo būdas – istorinė žvalga derinama

⁹ Cit. pagal: *Vaisieta T.* Keli slanksteliai iš nugarkaulio: Antrajame Lietuvos istorikų suvažiavime pasidairius // *Naujasis židinys-Aidai*, 2009, Nr. 8–9, p. 346–347.

¹⁰ Antrasis Lietuvos istorikų suvažiavimas: tapatumo paieškos // *Voruta*, 2009, spalio 17 d., Nr. 20.

su tipologine, bet tai nereflektuojama ir tinkamai nepaaiškinama (teigiama, kad visuotinės literatūros kontekstas pateikiamas „nuosekliai per epochas“ (p. 14), ir galima tik spėlioti, ką reiškia toks pasakymas). Kaip tyčia, nuo XIX amžiaus programos skiltyje „Pagrindiniai reiškiniai ir idėjos“ pirmu teiginiu imamos nurodyti datos. (Kita tema būtų, kad programa kuo toliau, tuo labiau smulkėja, netenka conceptualumo, visuotinesnių orientyrų ir idėjų.) Skaitant ją kaip tekstą, randame net tokių faktinių klaidų, už kurias mokinys ar studentas tikrai būtų „nubaustas“: Susidaro įspūdis, kad ne lietuvių literatūra „vėluoja“, bet kad Vakarų Europos literatūra pernelyg „skuba“, kad lietuvių literatūra virsta tipologinių modelių „kūrėja“, o visuotinė literatūra tik juos „papildo“ ir „ilustruoja“. Štai šalia Maironio po Antano Strazdo, Simono Daukanto, Vinco Kudirkos, Žemaitės atsiduria Byronas, Wordsworthas, net ir Goethe'ė peršokęs Friedrichas Schilleris, nors pastarasis mirė anksčiau už pirmąjį. Arba šalia Vinco Mykoliaičio-Putino, Jurgio Savickio, Jono Aiščio, Kazio Binkio atsiranda Baudelaire'as, Kafka – ir visa tai rubrikoje „XX a. vidurio (!) modernioji literatūra“, o Balio Sruogos „Milžino paunksmė“ „tampa“ XX amžiaus pradžios kūriniu. Laiko atstumai gali būti šimtmečio ribose, gali ir susiaurėti, priklausomai nuo to, kaip mokytojas atsirinks konteksto autorius. Manyti, kad tai techniniai riktai, atsiradę norint kaip nors sudėlioti autorius lentelėje, neišeina, nes „Turinio apimtyje“ rašoma: „Kaip kontekstiniai, atrinkti tie autoriai ir kūriniai, kurie ypač prasmingai *papildo, paaiškina* privalomų kūrinių (tad, išskyrus tris minėtus atvejus, lietuvių literatūros – *R. P.*) *atsiradimo aplinkybes*“ (p. 14). Teigiama, kad „Pagrindiniai reiškiniai ir idėjos“ „yra ašis, ne tik siejanti privalomus autorius su konteksto autoriais, bet ir išryškinanti, kuo privalomi autoriai svarbūs Lietuvos ir *Europos literatūros ir kultūros raidai* (!), su kokiais reiškiniais jie susiję“ (p. 15). O apibrėžiant bendrojo kurso mokinių pasiekimų lygių kriterijus ir sritis Europa iš viso išnyksta („Žino Lietuvos ir lietuvių literatūros epochas“, „epochų, srovių bruožus“ (p. 9), ir tik išplėstiniame kurse prisimenami „visuotinės kultūros ženklai“ (p. 11).

Taip šalia senojo, herojinės kunigaikščių Lietuvos, mito kuriamas naujas – didingos Lietuvos kultūros/literatūros mitas. Žinoma, kartais Lietuva yra ne tik tradicijų perėmėja, bet ir jų kūrėja (Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus poetikos reikšmė baroko teorinės minties raidai; Apšvietos idėjų kontekste unikalus Donelaičio dėmesys žemiausiam visuomenės sluoksniui). Tačiau nepateikus literatūrų ryšių sistemos tai lieka neakcentuota ir deramai nepaaiškinta. Kritinio mąstymo ugdymas, kuris programoje prisimenamas retai, glaudžiasi labai keistoje nišoje, raizgiame sakinyje, kurio pagrindinis akcentas, ko gero, yra savosios literatūros išaukštinimas: „Pabrėžiant sąsajas su kitomis kultūromis, siekiama ugdyti kūrybiškumu grįstą santykį su savosios kultūros tradicija, toleranciją kitoms kalboms ir kultūroms, *kritišką požiūrį į įvairias kultūros apraiškas* (?) ir pasitikėjimą savo nacionaline kultūra, gebančia atsakyti į svarbius gyvenimo klausimus“ (p. 9).

Programos rengimo trikdys tam tikra prasme galėjo būti ir tai, kad nesame nuosekliau diskutavę apie savojo ir vakarietiškojo kanonų santykius, apie lietuvių literatūrą kaip sudėtinę Europos literatūros dalį, apie jos derinimą su kitomis literatūromis kelius ir galimybes. Istorijos klaidos joje atsirado paradoksaliai – per-

nelyg sureikšminant chronologijos svarbą. Literatūros istorija nėra vien politinės, kultūros istorijos parankinė ar pakeleivė, o vientisas pasakojimas nebūtinai yra istorinis. Be epochų ir meno krypčių, esama ir kitokių ryšių, susiejančių Europos tautų ir lietuvių literatūras. Laiko ir erdvės atstumus, chronologinius pertrūkius puikiai įveikia *istorinė poetika*, kurios žvalga leidžia matyti kūrinį ir istoriniu, ir struktūriniu lygmeniu, apibūdina jo genezę ir tipologinę esmę, integruoja žanrų ir stilių aspektus, pastebi įtakas, paraleles, panašumus. Lietuvos ir kitų tautų literatūras „paritetiniais pagrindais“ vienija ir bendros temos, topai, mitai, motyvai, archetipai, paveikslai (Abraomas, Izaokas, Jobas, Adomas, Ieva, Liuciferis, Kainas, Prometėjas, Don Kichotas, Don Žuanas, Hamletas, Tartiuvas, Robinzonas, Faustas), panašūs kultūros židiniai (bažnyčia, dvaras, miestas, kaimas, universitetas, miesto aikštė), viešųjų pramogų formos. Ryškėja daug konkrečių kūrybos sąsajų, recepcijos atvejų, naracijos modelių panašumų (pavyzdžiui, Dante’s „Pragaras“ ir tremties, lagerių literatūra), jau nekalbant apie universaliausią Europos literatūras vienijantį pamatą, kurį sudaro tarpusavyje persismelkę antikos (graikų-romėnų), judėjų-krikščionių ir senosios (pagonių „barbarų“) kultūros klodai.

Žvelgiant į lietuvių literatūrą istorinės poetikos lygmeniu atsiveria dar viena galimybė – stebėti joje pasireiškiančias įvairias restauracijas, adaptacijas, leidžiančias literatūrai savo pačios vidinėmis galiomis „užpildyti“ istorijos spragas. XX amžiaus lietuvių literatūroje randame panaudotų tokių poetinių pavyzdžių, net gana retų, kokių nebuvo jos pačios istorijoje (herojinio viduramžių epo, kurtuazinio, gotikinio romanų, šekspyriškosios, arba anglų renesansinės, dramos). Gotikinis naratyvas ypač dažnai atgyja pramoginėje *fantasy*, siaubo literatūroje. Aptinkame net istorinių epochų (viduramžių, Renesanso, baroko) restauracijų, stiliaus, pasaulėvaizdžio imitacijų. Pavyzdžiui, XX amžiaus lietuvių istorinė drama pateikia pagal herojinę epą ir kurtuaziją perkurtus, pagal Vakarų viduramžių pavyzdį modernizuotus viduramžius. Itin populiarus kultūrinis Renesanso mitas, Renesanso, kaip išskirtinės kultūrinės epochos, vaizdinys (Sruogos, Juozo Grušo, Juditos Vaičiūnaitės kt. kūryba); esama ir baroko atgarsių (Sruoga, Kristina Sabaliauskaitė). Bet kad tai pastebėtume, reikia turėti aukščiausios literatūrinės vertės pavyzdžių ir bendrą kultūros supratimą.

Taip, neabsoliutinant „tautos kelio“ temos, istorinė literatūra gali tapti kur kas patrauklesnė, o Krėvė, Sruoga, pastatyti šalia Shakespeare’o, – universalesni ir europietiškesni. Sovietmečio literatūra, tarkime, Justino Marcinkevičiaus dramos, reikalauja dar papildomų uždavinių – pamatyti jų pasaulėžiūrinį hibridiškumą, romantinių, egzistencialistinių, socialistinių idėjų sampynas, leidžiančias kūrinius perskaityti pagal skirtingus (pageidaujamus) ideologinius kodus.

Literatūros istorijos ir istorijos literatūroje keliamų problemų yra daug, ir jokia programa jų negali nei išvengti, nei iki galo išspręsti. Prisimenant Erazmo Roterdamičio pageidavimą, kad griežtų ir visiems privalomų teiginių būtų kuo mažiau ir kuo daugiau klausimų būtų palikta kiekvieno žmogaus nuožiūrai, išmintingiausia būtų programos nubrėztose ribose įteisinti joje glūdinčias perkūrimo galimybes ir chronologinės tvarkos nelaikyti vienintele nuoseklaus „istorinio pasakojimo“ sąlyga.